Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 7, İstanbul 2002, 115-128.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN İSKÂN SİYASETİ*

*Nedim İPEK***

ÖZET

Bu makalede, Sultan II. Abdülhamid döneminin iskân siyaseti incelenmektedir. Bilindiği üzere, devletler iskân politikalarını coğrafî konum ve nüfus yapılarına göre belirler. II. Abdülhamid döneminde göçmen ve konar-göçer nüfusun iskân bölgeleri tespit edilirken stratejik noktaların ve sınır boylarındaki Türk nüfusunun çoğaltılması, ziraî üretimin artırılması, asayişin temin edilmesi ve yeni asker kaynağı oluşturulması gibi hedefler gözetildi. Takip edilen siyaset neticesinde yeni bir asker kaynağına kavuşuldu, tarım ve ticaret canlandı ve ülkedeki yerleşik Türk nüfusu arttı.

Anahtar kelimeler:
II. Abdülhamid, iskân, göçmen, konar-göçer.

İskân, en geniş manasıyla beşerî yerleşmedir. Merkezî idarenin kuvveti, nüfusun yurt çapında dengeli bir şekilde dağıtılıp yerleştirilmesi ve ekonomiye kaydırılması plânlı bir iskân siyasetine bağlıdır. Bunun için devletler değişik iskân politikaları üretip uygulamışlardır. II. Abdülhamid devrinin iskân siyasetini anlayıp değerlendirebilmek için çağdaşı devletlerin bu alandaki uygulamalarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Rusya, sınırları dahilinde yaşayan ve Ortodoks olmayan yerli halkı propaganda, şiddet ve tazyik metotlarını kullanmak suretiyle mezhebini değiştirmeye, özellikle stratejik noktalara yerleştirilen Ruslara yardım etmeye zorlamak ve yerli halkın tasarrufundaki verimli araziyi Rus göçmenlere vermek şeklinde özetlenebilecek olan bir iskân siyaseti izledi. Rusya, bu siyaseti ile zapt ettiği yerlerdeki kadim ahaliyi sıkıştırarak yurt-

---

* 20-21 Aralık 1997 tarihleri arasında gerçekleştirilen "21. Yüzyıla Girerken Sultan II. Abdülhamid Dönemini Yeniden Değerlendirmek" Sempozyumuna tebliğ olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

larından çıkarmak ve yerlerine emniyet duyduğu Rus ve Hristiyan unsurları yerleştirmek suretiyle kolonileştirme ve Ruslaştırma faaliyetlerine girişti[1]. ABD'de beyazlar verimli topraklara iskân edilirken yerliler beyazların tercih etmediği topraklara göçürüldü (1830). Özellikle Avrupadan gelen göçmenlerin yerleşmesi sonucu 1850'lerde nüfusun % 80'ini İrlandalı, Alman ve İngiliz asıllılar oluşturuyordu. Değişik milletlerin geniş kitleler göndermeye başlaması asimilasyonu teminde güçlüklerle karşılaşılacağı fikrini kuvvetlendirince göçlerin tahdidine gidildi.[2] Bir başka ifadeyle idareyi elinde bulunduran Anglo-saksonlar, nüfus üstünlüğünü kaybetmemek için Orta ve Doğu Avrupa topluluklarının göç ve iskânına kota koydu[3]. Bulgaristan, sınırları dahilinde Bulgar nüfusunu çoğunluk hâle getirebilmek için Bulgar olmayanları yurtlarını terk etmeye zorlarken, diğer ülkelerde bulunan Bulgar nüfusun Bulgaristan'a göç etmelerini sağlamak amacıyla özendirici tedbirler aldı. Yunanistan ise, Osmanlı aleyhine sürekli sınırlarını genişletmesi sonucu hakimiyeti altına geçen Ortodoks olmayan nüfusa karşı göçürme siyaseti izlerken, ortaya çıkan açığı kapatmak için sınırları dışında kalan Helen nüfusu Yunanistan'a göç etmeye teşvik etmediği gibi gelenleri de geri çeviriyordu. Zira, Yunanistan Helen nüfusunun bulunduğu yerleri hakimiyeti altına almayı kendisine hedef edinmişti.

Osmanlı İmparatorluğu ise, kuruluşundan yıkılışına kadar değişik iskân politikaları üretmek zorunda kaldı. Kuruluştan itibaren konar- göçerler, fethedilen yerlere belirli bir plân dahilinde yerleştirilmek suretiyle nüfus dengesinin devlet lehine oluşmasına çaba sarf edilmişti. Bunun için vakıflar ve temlikler yoluyla arazilerin iskâna açılması, sürgünler ile nüfus yoğunluğunun temin edilmesi ve derbent teşkilâtları ile ıssız yerlere merkezî otoriteye bağlı unsurların yerleşmesi sağlanmıştı. Kuruluş ve genişleme dönemlerinde dışa dönük, XVII. yüzyıldan itibaren içe dönük bir iskân siyaseti izlenmişti. II. Abdülhamid döneminde takip edilen iskân siyaseti ve bu siyasetin amaç ve hedefleri şunlardır:

---

[1] Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı 6, Samsun 1991, s. 98.

[2] Erol Tümertekin, *Amerika Birleşik Devletler Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 84-85.

[3] "Yerli İskân Yasası", *AnaBritannica*, İstanbul 1990, XXII, 387.

Nüfusu Artırma Siyaseti

Tanzimat döneminden itibaren sadece Türk unsurun askere alınması, uzun ve kanlı süren savaşlar, kolera ve tifüs gibi salgın hastalıkların yaygınlaşması, kuraklık ve kıtlık vakaları Anadoluda nüfusun azalmasına sebebiyet veren belli başlı olaylardı. Nüfus azalışının bir diğer sebebi dışa göçtür. 1860- 1914 yılları arasında takriben 1.200.000 Osmanlı vatandaşı başta Amerika ve Rusya olmak üzere ecnebi diyarlara göç etti[4].

Azalan nüfusu kısa sürede artırmak için kaynak bulunması gerekiyordu. Bu dönemde akla gelen iki nüfus kaynağı vardı: Göçmenler ve Aşiretler. II. Abdülhamid döneminde, iskân işlemine, aşiretlerin yanı sıra 93 Harbi ve sonrası Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Kars, Batum, Kırım, Kafkaslar, Karabağ, Azerbaycan, Nahçıvan, Rusya, Sibirya ve İran'dan gelen göçmenler dahil edildiler. 1878 ve sonrasında Türk hakimiyeti dışında kalan Balkan topraklarından Trakya ve Anadoluya resmî rakamlara göre takriben 800.000 göçmen sevk edildi. Aynı tarihlerde Makedonya'da 300.000 göçmen bulunmaktaydı. Kars, Sohum, Kafkasya, Batum ve havalisinden de takriben 300.000 civarında göçmen geldi. Öte yandan, daha önce Osmanlı hakimiyetinde bulunmayan topraklarda ikamet eden Müslüman nüfus da münferiden Babıâli'ye iltica ediyordu. Örneğin: 1895 tarihinde iltica talebinde bulunan Buharalı 76 göçmen Zor'da iskân edildi[5].

Osmanlı devlet adamları, Türk hakimiyetinde hiç bulunmamış veya tamamen ayrılmış, sınırdaş olmadığı bir ülkedeki Müslümanların Türk topraklarına kabulünü nüfusu arttırma açısından faydalı buluyordu. Ancak, Bosna- Hersek ve Bulgaristan Müslümanlarının göçü bu merkezde değildi. Bâbıâlî bu bölgelerdeki Türk hükümranlık hakkının ve Avusturya gibi devletlerin Türk topraklarına yönelik tecavüzlerine karşı caydırıcı güç olarak gördüğü bölgedeki Müslüman nüfusun muhafaza edilmesi düşüncesindeydi. Bununla birlikte, münferiden göç etmek arzusunda olanlar, "*hilafet*" gereği zorunlu olarak kabul ediliyorlardı[6].

---

[4] Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Akademik Açı*, Sayı 2, Samsun 1996, s. 107-108.

[5] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Dahiliye (İD), C 1324/18; B 1321/7; Ş 1314/11; Mehmet Yılmaz, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1996, s. 125, 205; İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya ...", s. 133.

[6] Nedim İpek, "Bosna- Hersek Göçü (1878-1914)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 300.

Osmanlı Devleti, nüfusu güç, kuvvet ve zenginlik kaynağı gördüğünden II. Abdülhamid devrine kadar Hıristiyan ve Müslüman göçmenleri kabul etmek, hatta, Avrupadan muhacir getirtmek suretiyle nüfusu çoğaltmaya çalıştı[7]. Osmanlı vatandaşı olmayan gayrimüslim mülteciler iskân sonrası kapitülasyonlardan faydalanmak suretiyle ülke dahilinde büyük bir nüfuza sahip oldular. O hâlde tarihî tecrübe Müslüman ve Türk olmayan unsurların kabul edilemeyeceğini gösteriyordu. Bunun üzerine klâsik nüfus politikasında büyük bir değişikliğe gidilerek II. Abdülhamid döneminden itibaren, Osmanlı vatandaşı olanlar hariç, Türk ve Müslüman olmayan göçmenler Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilmediler. Örneğin, iltica talebinde bulunan Ermeniler kabul edilmedi. Hatta, Ermenilerin kılık değiştirerek Anadoluya girmelerini önlemek amacıyla, Kafkasya'da Ermenilerin bulunduğu bölgelerden göç edecek olan Müslümanların hususî bir komisyon vasıtasıyla yerlerinde tespiti yoluna gidildi[8]. 1890-1895 tarihleri arasında Doğu- Anadolu'daki Ermeni isyanlarının başarılı olamaması üzerine Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, Çukurova ve çevresinde Fransa'nın himaye ve güdümünde bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla bir plân yaptı. Buna göre: Doğu-Anadolu'daki Ermenilerin yanı sıra, önceki yıllarda Rusya'ya firar eden 30.000 Ermeni'nin Adana'ya getirilip yerleştirilmesi gerekiyordu. II. Abdülhamid, söz konusu Ermenilerin Adana havalisine yerleşmesi isteğini kesin bir ifadeyle reddetti[9].

Müslüman olmayanlardan göç etmek isteyenler arasında Museviler ön plânda yer almaktaydı. Siyonizm'in kurucularından L. Oliphant ve Herzl, ecnebi sermaye, teknoloji ve ek kalkınma vaadi karşılığı II. Abdülhamid'e Yahudilerin Filistin topraklarına yerleştirilmesini teklif ettiler. Bu tekliflerin gerçekleşmesi halinde lâyihadan haberdar olan Avrupa, Yahudi nüfusundan kurtulacak ve Yahudiler bir vatana hatta bir devlete kavuşacaklar, nihayet Avrupa Osmanlı iç işlerine ve Orta Doğu meselesine müdahale edebileceği yeni bir dinî ve etnik unsuru Filistin'e yerleştirmiş olacaktı.

---

[7] Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı", *İlmî Araştırmalar*, Sayı 3, İstanbul 1996, s. 53-65.

[8] Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1993, s. 73.

[9] Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Macerasının Çözümü İçin İki Karşı Teklif", *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 138-140.

1881- 1892 tarihleri arasında, Avrupa ve Rusya'da Yahudilere yapılan baskılar tahammül sınırını aşınca *Aliyah* adı verilen Yahudi göçü meydana geldi. Bu göçler esnasında takriben 500.000 Yahudi; Doğu, Güney-doğu Avrupa ve Rusya'dan Amerika, İngiltere, Kanada ve Osmanlı topraklarına iltica etmeye başladı. Türk topraklarına yerleşmek isteyen Yahudiler, Osmanlı veya ecnebî olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydılar. Bunlardan Osmanlı tâbiiyetinde olanlar, Filistin ve Suriye toprakları hariç, devletin göstereceği yerlerde yerleşmek kaydıyla kabul edildiler. Osmanlı tâbiiyetinde olmayan Musevilerin iltica talepleri ise reddediliyordu. Bu gibilerin ülkeye girmemeleri için Babıâlinin izni olmaksızın Yahudi göçmenlerin kabul edilmemesi, izinsiz gelenlerin geri döndürülmesi ve mirî arazinin ecnebilere satılmaması gibi çeşitli tedbirler alındı[10]. Öte yandan, Suriye ve Kudüs civarına yerleşmelerini önlemek için etkin tedbirler alınmaya çalışıldı[11]. Örneğin, 1898 yılında Kars'ın çeşitli köylerinden 1.600 kadar Hristiyan, Museviliğe geçtikleri iddiasıyla Rusya'nın sınır dışı etmesi üzerine Osmanlı'dan iltica talebinde bulundu. Bu durumun Filistin'e yerleşmek için bir tertip olabileceği endişesini taşıyan Osmanlı Hariciye Nezareti bunların iltica taleplerini kabul etmedi[12].

II. Abdülhamid, Filistin'e Musevi iskân etmek suretiyle bölgede Yahudilerin Arap nüfusa göre bir ekseriyet teşkil etmelerine karşıydı. Hatta, Yahudilerin yerleşmesine engel olmak, asayişi sağlamak ve artan Yahudi nüfusa karşı bir denge unsuru olmak üzere bölgeye Müslüman göçmenleri yerleştirmeye çalıştı[13]. Bu plân gereği henüz iskân edilmemiş olan Cezayir ve Tunuslu göçmenler Osmanlı tâbiiyetine geçmek şartıyla, Suriye ve Filistin topraklarında yerleştirilmeye çalışıldı[14]. Bütün bu tedbirlere rağmen, Avrupa'nın Siyonistler lehine Babıâliye müdahale etmesi ve siyasî nüfuslarını kullanmaları kısıtlama ve yasaklamaları uygulanamaz hâle getirdi.

---

[10] Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmesiyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha", *Belleten*, LVII/219, Ankara 1994, s. 568-572. Karş. Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten*, LVII/219, Ankara 1994, s. 549-558.

[11] BOA, İD, nr. 69421, 1 Teşrinisani 1298/13 Kasım 1882.

[12] Erkan, *Aynı tez*, s. 103-105.

[13] Kodaman- İpek, *Aynı mak.*, s. 572.

[14] Nedim İpek, "Cezayirliler'in Tabiiyeti Meselesi", *Akademik Açı*, Sayı 3, Samsun 1997, s. 27-33.

Sınırların ve Stratejik Bölgelerin Savunmalarını Kuvvetlendirme İsteği

Devletler, ülke güvenliği açısından sınır boylarında ve stratejik bölgelerde nüfus ve iskân politikalarına bir kat daha önem verirler. Zira, XIX. yüzyılda, nüfusun kalabalık olması bir kaide idi. Aksi takdirde sınırları muhafaza için büyük ve kalabalık askerî birliklere ihtiyaç duyuluyordu. Bu şekilde, bir taraftan sınır boylarına özel statülü topluluklar yerleştirilirken, diğer taraftan vergi ve askerlik muafiyetleri tanınmak suretiyle sınır boylarında meskûn halkın iç bölgelere çekilmesi önlenmeye çalışılmaktaydı. Hatta, komşu devletin sınıra yakın yerlerinde ikamet eden halk muafiyetler tanınmak suretiyle göçe teşvik ediliyordu.

Tanzimat dönemi devlet adamlarının bu ilkelere ters uygulamalarda bulundukları anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda Batum'un Rus sınırına yakın köy ve kasabalarındaki nüfus azaldı. Öte yandan, Osmanlı ve İran, müşterek sınıra yakın bölgelerde bulunan aşiretlere hakim olmak amacıyla birbirleriyle uzun süre psikolojik bir savaşa tutuşmuşlardı. Tanzimat döneminde, Osmanlı idarecilerinin yanlış nüfus politikaları ve İran'ın aşiret reislerini taltif etmesi üzerine söz konusu aşiretler İran'a meylettiler. Ancak, II. Abdülhamid döneminde alınan tedbirler sonucu aşiretlerin İran'a karşı olan temayülleri ortadan kalktı[15]. Öte yandan, sınırı ihlâl etmeyi alışkanlık hâline getiren ve karşı tarafa iltica eden aşiret mensupları temin ve istimalet yoluyla sınırdan uzak bölgelere yerleştirilmeye çalışıldı. Bu iskân faaliyetlerinin başarıya ulaşmasını sağlamak için de aşiret reislerine hilat giydirme ve bulunduğu yerlerin idarecisi olma gibi payeler vermenin yanı sıra maaş bağlandı[16].

1877- 1878 Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti büyük bir göç sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. II. Abdülhamid, iskân faaliyetlerini kısa zamanda ve ekonomik bir şekilde sona erdirmek ve sınır boylarında devlete sadık olan ve güven veren bir nüfus potansiyeli oluşturmak amacıyla göçmenlerin sınıra yakın noktalarda yerleştirilmesi tarafta-

---

[15] Nedim İpek, "İran Mültecileri (1900-1914)", *Akademik Açı*, Sayı 1, Samsun 1996, s. 80.

[16] BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), nr. 2320, Şûrâ- yı Devlet Mazbatası, 28 Kanunievvel 1294/ 9 Ocak 1879.

rıydı. Zira, savaşlar sebebiyle güven duygusunu kaybeden serhat ahalisi iç bölgelere doğru göç etmeye başlayınca, sınır boylarındaki nüfus azlığı gündeme geliyordu.

Osmanlı Devleti her ne kadar hususî statüde olmasa da Kafkaslardan gelen göçmenleri Anadolu'nun Rus sınırından başlayarak Basra cihetine kadar uzanan sahada yerleştirmek suretiyle bölgedeki Müslüman nüfusu arttırmayı plânladı. Bu plân Rusya ve İngiltere'nin tepkisi nedeniyle tatbik edilemedi. Netice itibarıyla, söz konusu göçmenlerin çoğu sınıra uzak bölgelere kaydırılmak zorunda kalındı[17].

Rumeli göçmenleri ilk etapta Makedonya, Selânik, Edirne ve İstanbul arasında iskâna elverişli sahalara yerleştirilmeye çalışıldı[18]. Bu plânın başarıya ulaşmasını temin etmek gayesiyle, Rumeli'den Anadolu'ya yönelik göç yasaklandı. Böylece, Avrupa sınırındaki Türk nüfus artırılmaya çalışıldı. Göçmenlerin bir kısmı da Çanakkale ve Karadeniz Boğazı gibi stratejik noktalara yerleştirildi[19]. Şüphesiz, Ege ve Akdeniz adaları da stratejik önemi haizdir. Yeterli sayıda geminin bulunmaması, Yunanistan'ın yanı sıra İngiltere ve Fransa'nın muhalefeti ve göçmenlerin denizci topluluk olmaması gibi sebeplerden dolayı başta Kıbrıs olmak üzere adalara göçmen sevk edilemedi.

Tarım Üretimini Artırma İsteği

Rumeli'de uğranılan mağlûbiyet sonucu devletin zahire ambarı olarak telâkki edilen bazı bölgelerin elden çıkması ve savaşlarda şehit düşenlerin çoğunluğunu köylülerin oluşturması ülkede zahire kıtlığını gündeme getirdi. Nitekim, iş gücü kıtlığı sonucu, demiryollarının yapılması ile tarıma yeni açılan bölgeler de dahil olmak üzere geniş verimli topraklar işlenemez oldu. Bu durumda, büyük toprak sahipleri, köylüleri toprağa bağlayan ortakçılık, yarıcılık ve kiracılık sözleşmelerini feshederek maddî sorunu çözmek için sahibi olduğu toprakları satışa çıkardılar. Bu topraklar özellikle Batı Anadolu'da ecnebîler tarafından satın alındı. 1877-1878 Savaşı sonrası İzmir havalisindeki ekilebilir toprakların % 41'i İngilizlerin tapulu malı hâline geldi. İngiliz tüccarlarını diğerleri izledi. O kadar ki, ecnebi

---

[17] Erkan, *Aynı tez*, s. 67; İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya...", s. 129-130.

[18] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1878-1890)*, Ankara 1994, s. 156; Nedim İpek, "Üsküb Sancağında Göçmenlerin İskânı" *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 97-118.

[19] İpek, *Rumeli'den...*, s. 156.

tüccarlar gazetelere verdikleri ilânlar vasıtasıyla satılık çiftlik aramaya başladılar. Ayrıca, büyük çiftliklerin kurulması zorunlu hâle geldi[20].

Ziraî üretimi artırmak için iskân faaliyetlerine hız verildi. Teknik açıdan iskân, aileyi, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak büyüklükte bir konut sahibi olmasını sağlamak ve hayatını idame ettirecek maddî imkânlara kavuşturacak bir şekilde ekonomik bir işletme olarak plânlayıp uygulamaktır. Bu açıdan iskânı köyde ve şehirde iskân olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Birincisinde, mesken ve tarla sahibi yapılan aile işletme ve donatım kredileri ile desteklenerek üretken hâle getirilir. Şehirde yerleşenlere ise konut ve istenildiği takdirde işletme kredileri verilir.

İki tür iskânda da, yerleşim yerleri iskân kurallarına göre belirlenir. Buna göre, yeni yerleşim yerinin orman içinde bulunmamasına, sağlık açısından sakıncası bulunan yerlerden uzak ve topoğrafik yönden yerleşime elverişli olmasına dikkat edilir. Ayrıca ulaşım, pazar, alt yapı gibi sosyal ve ekonomik faktörler göz önünde bulundurulur.

Ziraî iskân plânlamasının yapılacağı yerdeki tabiî şartlar ile aile işletmesinin tipi, büyüklüğü, ulaşım ve pazar durumu, işletmenin organizasyonunu belirleyen faktörlerdir. Her aileye verilecek toprak genişliğinin belirlenmesinin yanında, burada hangi üretim faaliyetlerine ne ölçüde yer verileceğinin ve hangi hayvancılık faaliyetinin yapılacağının ortaya konulması zorunlu olmaktadır. Böylece, bir çiftçi ailesi için yeterli olan kanunî gelirinin ne kadarının tarımdan, hayvancılıktan ve el zanaatlarından sağlanabileceğinin belirlenmesi suretiyle üretim kaynaklarının verimli bir şekilde değerlendirilmesi gerçekleşmiş olacaktır.

Bu açılardan II. Abdülhamid dönemindeki iskân faaliyetlerini incelersek: Hususî memurlar vasıtasıyla iskâna elverişli olduğu tespit edilen boş ve atıl mirî araziler ve çiftlikler, korular, müzayedesine karar verilen topraklar, vakıf toprakları ve ıslâh edilen çorak araziler göçmen ve konar-göçerlerin iskânına açıldı[21]. Bu şekilde iskân sahası belirlendikten sonra devlet, yerli ahali ve göçmen işbirliği ile mesken inşa edilmek suretiyle konut açığı kapatılmaya çalışıldı. Öte yandan, en kısa zamanda üretici konuma getirilmek istenen konar-göçer ve göçmenlere belirli bir süre vergi ve kur'a muafiyeti sağlanırken, ziraî araç-gereç yardımının yanı sıra ziraî kredi verilmesi plânlandı. Böylece, devlet bir yandan ziraî ürünün ve

---

[20] Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1982, s. 74, 77-78.

[21] BOA, ŞD, nr. 6142.

başta aşar olmak üzere vergi gelirlerinin artmasına, diğer yandan söz konusu arazilerin ecnebilerin eline geçmemesine ve yeni yerleşim birimleri oluşturularak ülkenin bayındır bir hâle getirilmesine gayret sarf etti.

Göçmen köylerinin, iklimi göçmenlere elverişli, mümkün mertebe yüksek arizalı tepeler civarında harap ve yıkılmış köylerin arazisinde kurulması, anayollara, istasyon, iskele ve ormanlara yakın bulunması, köy alanlarının şiddetli rüzgarlara açık, rutubetli ve çukur bölgeler olmaması, bataklık ve orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi ilke olarak benimsendi. Ancak, savaş döneminin karışıklığı ve arazi darlığı gibi sebeplerden dolayı bu ilkelere pek riayet edilemedi[22].

Bağdat ve Basra vilâyetleri dahilinde bir hayli boş arazi mevcuttu. Uzaklık sebebiyle göçmen iskânına uygun görülmeyen bu gibi yerlere aşiret mensuplarının yerleştirilmesi gündeme geldi. Buralara II. Abdülhamid öncesi aşiretler iskân edilmişse de daha sonra bunlara verilen topraklar ellerinden alınmış ve kendilerine paraları iade edilmemişti. Bu bölgedeki aşiretlerin bazı teşvik ve teminatı ihtiva eden fermanlar vasıtasıyla devlete karşı olan güvenlerinin tekrar kazanılması hâlinde iskân edilebilecekleri düşünülüyordu. Bu düşünceye göre bölgedeki arazinin ücretsiz olarak taliplerine temlik edilmesi ve tasarruf senetlerinin verilmesi gerekiyordu. Böyle bir tedbir sonucu bölgedeki aşiret mensupları toprağa bağlanmış olacağı gibi birkaç bin dönüm arazi kısa zamanda hurmalık, bağlık ve ziraî tarla olacağından hem bölge halkının ve hem de devletin gelirleri artabilecekti[23].

Asayişi Temin Etme İsteği

XVI. yüzyıldan itibaren kısa aralıklarla meydana gelen ve uzun süren savaşların getirdiği malî sorunun halkın ödeme gücünü aşan vergilerle çözülmeye çalışılması ülke dahilinde eşkıyalık hareketlerini yaygınlaştırdı. Eşkıyalık yapan zümrelerden birisi de konar-göçer gruplardı. Başıboş konar- göçerlerin şekavetlerini önlemek, yerleşik ahaliye yaptıkları zararlara son vermek, boş ve harap yerleri imar ederek şenlendirmek ve yeniden

---

[22] İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya...", s. 131; İpek, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Isparta 1995, s. 207.

[23] BOA, İD, nr. 64673, Müfettiş Said Paşa'nın Tezkiresi, 27 Z 1296/11 Aralık 1879.

ziraata açmak gayesiyle harap ve sahipsiz yerlere konar göçerler yerleştirilmeye çalışıldı[24]. İskân mahalline intibak edememek, gayrimeskûn aşiretlerin saldırılarına maruz kalmak, konar-göçerliğe alışmış insanların daimî olarak bir yerleştirme hareketine birdenbire intibak edememeleri, iklimine alışık olmadıkları bölgelere ve yerlere yerleştirilmeleri, yaylak-kışlak meselesine çözüm bulunamaması ve idarecilerin iskân faaliyetlerine yeterince dikkat edememeleri gibi sebeplerden dolayı iskân edilenlerin bir kısmı zamanla yerini yurdunu terk etti. Örneğin: Konar- göçerlerin saldırıları sonucu, Mardin ve çevresine yerleştirilmiş olan 13.000 haneden 1876 yılında sadece 200 hane kalmıştı[25].

II. Abdülhamid döneminde aşiretleri iskân faaliyetleri sürdürüldü. O ana kadar henüz iskân edilmemiş olan aşiretler *Muhâcirîn İskân Talimatnâmeleri* doğrultusunda yerleştirilmeye çalışıldı[26]. Uygulamalarda bir takım zorluklarla karşılaşıldı. Örneğin: yerleşik hayata geçirilmesi düşünülen aşiret mensuplarından "*yaylak*" ve "*kışlak*" resmi alınmaya devam edilmesi iskân faaliyetlerini sekteye uğratıyordu. Bu zorluğu aşmak için yerleştirilmek üzere olan aşiret mensuplarının söz konusu vergi borçlarının malî 1299 (1883- 1884) tarihinden itibaren silinmesi kararlaştırıldı[27].

Tanzimat öncesi yaylak- kışlak hususunun dikkate alınmaması aşiretlerin iskânında başarısızlığa uğranılmasına sebebiyet vermişti. 1842'de aşiretlerin yaylak-kışlak ihtiyacını meskûn bulundukları idarî birimin sınırları dahilindeki topraklarda gidermeleri kararlaştırılmıştı[28]. Bu temel ilkeye rağmen, Fırka-i İslahiye, Çukurova bölgesinde düzeni ve asayişi sağlamak için yaylaya çıkışı tamamen yasaklamıştı. Aslında bu hususta idare ikilem içindedir. Yaylaya çıkış yasaklandığında iskân çalışmaları başarısızlığa uğruyor, serbest bırakıldığında aşiret mensupları yaylaya gidip gelirken yerleşik topluma zarar veriyorlardı. Bu konuyu çözümlemeye memur olan Ahmed Cevdet Paşa ve İzzet Paşa "*Çukurova'da mutavattın Ahâlînin Yaylağa Çıkmaları Hususuna Dair*" başlıklı bir talimat hazırladılar. Buna göre: "*göçebelik*" usûlü terk olunacaktı. Meskûn mahallin su kaynaklarının yetersiz oluşu gibi sebeplerden dolayı mekân ve hava

---

[24] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, Ankara 1997, s. 28.

[25] BOA, Meclis-i Mahsus (MM), nr. 4401.

[26] BOA, ŞD, nr. 6142, Şûrâ-yı Devlet Mazbatası, 7 Teşrinisani 1306/19 Kasım 1890.

[27] BOA, ŞD, nr. 4162, Şûrâ-yı Devlet Mazbatası, 6 Teşrinievvel 1300/18 Ekim 1884.

[28] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, s. 114.

değişikliğine ihtiyaç duyanlar, çevredeki mürtefi yerlere gidip gelmeye mezun olacaklardı. Köylüler isterlerse çobanlar vasıtasıyla hayvanlarını mayıs ayından itibaren yaylaya gönderirken kendileri tarladaki işlerinin bitimini müteakip haziran sonlarına doğru çoluk çocuklarıyla birlikte yaylalara gidip eylül ortalarında geri döneceklerdi. Ancak, Çukurova'nın en verimli ve sulu alanlarına iskân edilen topluluklar bu uygulamanın dışında kalacaklardı. Hava değişikliğine ihtiyaç duyanlar ise hayvanlarını yanlarına almaksızın yaylaya çıkabileceklerdi[29]. Söz konusu talimatın tatbik edilmesi için Mirliva Akif Paşa görevlendirildi[30].

XVI. yüzyıldan beri süren iskân faaliyetlerine rağmen, Mardin ve havalisinde henüz iskân edilmemiş kabileler bulunmaktaydı. Kabile reisleri aşireti mensuplarına tahammül olunmaz muamele ve baskıda bulunup aidat alıyorlardı. Aşiretler arasında da çatışmalar eksik olmuyordu. Hatta, Cizre ve Hakkari taraflarındaki yaylalarına gidip gelirken yerli ahaliye saldırıyorlar, vergileri de konar-göçer olduklarından tamamen tahsil edilemiyordu. Yetkililere göre, bölgedeki aşiretlerin yerleşmesine en büyük engel aşiret ve kabile reislerinin iskân fiilinin gerçekleşmesi hâlinde tahsil ettikleri aidattan mahrum olacakları zannıyla aşiret mensuplarını iskân politikası aleyhine kışkırtmalarıydı[31].

II. Abdülhamid döneminde, Mardin ve havalisindeki "konar- göçer" toplulukları yerleştirmek üzere Sadaretin emri ile Mardin Muhasebecisi riyasetinde memur ve muteberândan müteşekkil bir komisyon kuruldu. Komisyonun nezaretinde aşiret reisleri Cizre sınırları dahilinde vaktiyle ahalisi dağılmış sulak ve tarıma elverişli verimli toprakları ve geniş meraları ihtiva eden yirmi üç köyü iskân mahalli olarak seçtiler. Söz konusu bölgedeki arazi her haneye ihtiyacı ölçüsünde dağıtılacak ve her şahıs mülk sahibi olacaktı. Ayrıca, iskân sonrası belirli bir süre aşiret efradı vergi ve sair yükümlülüklerden muaf tutulacaktı. Bu iskân faaliyetini başarıya ulaştırmak, reislerin baskısını sona erdirerek asayişi ve adaleti temin etmek ve iskân malzemelerinin sağlanmasında kolaylık göstermek üzere Hamidiye adıyla yeni bir kaza oluşturulması ve bir seyyar bölük teşkil

---

[29] BOA, MM, nr. 2843, Çukurova'da Mutavattın Ahalinin Yaylağa Çıkmaları Hususuna Dair Talimat, 11 Teşrinievvel 1294/23 Ekim 1878.

[30] BOA, İD, nr. 2413, 22 R 1296/14 Nisan 1879.

[31] BOA, MM, nr. 4401.

edilmesi kararlaştırıldı[32]. İskân edilen aşiretler için müstakil köyler kurulurken, bir kısmı da mevcut köylere dağıtıldı[33]. Kalabalık aşiretler dağınık bir şekilde yerleştirilmeye çalışıldı.

Eşkıyalığın önünü almak üzere asayişi bozuk yerlere göçmen yerleştirilmesi plânlanmıştı. Göçebe topluluklara örnek teşkil etmesi açısından Arap aşiretlerinin bulunduğu bölgelere göçmen yerleştirilirken, feodal yapıya sahip olan göçmen toplulukları müteferrik olarak yerleştirilmek suretiyle bu yapıları kırılmaya çalışıldı[34]. Babıâli, Kafkas ve Rumeli göçmenlerini Rusya ve İngiltere'nin karşı çıkmadığı asayişi bozuk Dersim ve Diyarbakır gibi yörelere yerleştirmeyi düşünmüşse de bölgedeki aşiretlerin muhalefetinden çekinerek bu uygulamadan vazgeçti[35]. Göçmenler, demiryolu güzergâhına yerleştirilerek yol güvenliği sağlanmaya çalışıldı.

Yeni Asker Kaynağı Bulma Endişesi

Tanzimat döneminde mevcut asker alma sistemi yüzünden ülke ekonomisi zarar görmüş, ziraat ve ticaret gerilemişti. Kayd-ı hayat şartıyla askere alınma yüzünden neslin çoğalmasının engellendiği, askerliğin halk arasında bir külfet şeklinde görüldüğü ve bu uygulama sonucu halkta bıkkınlık ve bezginlik ortaya çıktığı tespit edildi. Buna bir çözüm olarak 1843-1914 yılları arasında asker alma sisteminde değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklere rağmen, askerlik mükellefiyeti yerleşik Türk toplumuna yüklendi. Bu dönemde konar-göçerlerden askerlik açısından gereği gibi yararlanılmazken, gayrimüslimler ile İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar halkı silâh altına alınmıyordu[36].

---

[32] BOA, MM, nr. 4401.

[33] Çeşmeli'de Zebun köyü (1883), Karabıyıklı köyü (1887), Bozkır bölgesinde Kadıoğlu köyü (1891) Sarıkeçili, Karakoyun ve Karatekeli aşiretleri tarafından oluşturuldu. Aydın vilâyeti Palamut nahiyesi Arpa Deresi mevkiinde Karayağcı aşiretinden 40 hanede 117 nüfus Bereket köyünü (1886) kurdu. Yine Hüdavendigâr vilâyeti Sanduklu kazası dahilinde Karataş köyü harabesinde 3.000 dönüm arazi aşiret iskânına tahsis edilmiş olup, burada 50 hanede 300 nüfustan ibaret "Ahmediye" köyü kuruldu. Balıkesir Ovalı-tam köyü Kızıl Keçilü aşireti tarafından oluşturuldu (BOA, İD, nr. 78504, Arz Tezkiresi, 11 Haziran 1302/23 Haziran 1886; *ŞD*, nr. 6140, 18 Teşrinisani 1306/30 Kasım 1890; İD, Ş 1317/11; Orhonlu, *Aynı eser*, s. 114, 119; Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 8).

[34] İpek, *Rumeli'den ...*, s. 159-200.

[35] Erkan, *Aynı tez*, s. 123-124.

[36] Faruk Ayın, "Tanzimat'ın İlânından Sonraki Askeralma Kanunları", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı 339, Ankara 1994, s. 100-101.

Yukarıda açıklanan hedeflere ulaşabilmek için belirlenen iskân politikasının tatbik edilmesi ve uygulamada aksayan yönlerin ıslah edilmesi gerekiyordu. Özellikle, iç göçün kontrol altında tutulması lâzımdı. Asayişi temin etmek, nüfusun yurt çapında dengeli dağılmasını sağlamak, üretim ve vergilerin azalmasını önlemek amacıyla kırdan şehre "*ev göçü*"ne izin verilmiyordu. Bununla birlikte, doğal afet ve kıtlığa maruz kalanlar ile mevsimlik işçiler yasak kapsamı dışındaydı. Bu gibiler, geçici olarak iskân mahallini değiştirme hakkına sahiptiler. Hatta, devlet ekonomik geriliğe maruz kalan bölgelere yeni bir iş alanı oluşturmak için işçi göçüne izin verebiliyordu. Netice itibarıyla, ev göçü yasak olmakla birlikte iş ve ticaret maksadıyla yapılan yolculuklara izin veriliyordu[37]. Bunların ailece göçü ise ülkenin ziraî hasılatını ve vergi gelirlerini azaltıyordu. Buna karşılık, aile fertlerinin ticaret ve benzeri sebeplerle şehirlere gitmelerine engel olunamamaktaydı. Herhalde bu gibi hâllerde köyde kalan aile bireylerinin ziraî üretimi sürdüreceği ümidi vardı[38]. Ancak, iç göçü doğuran sebepler ortadan kaldırılamadığı için iskâna tabi tutulan göçmen ve aşiret mensuplarının bir kısmı iskân mahallini terk ettiği gibi, yerli ahali de yasağa rağmen şehre hatta ecnebi memleketlere göç edebilmiştir. Bu ise iskân siyasetinin tam anlamıyla başarılı olmasını önlemekteydi. Bu olumsuzluklara rağmen, iskân faaliyetleri sonucu, yerleştirilen topluluklar ülkedeki iş gücü açığını büyük ölçüde kapattılar. Maddî yardımlarla desteklenen göçmen toplumu XX. yüzyılda Türk ordusunun asker kaynağını oluşturmasının yanı sıra, ziraî üretimin artmasına ve ticaretin canlanmasına da tartışmasız büyük katkısı oldu.

---

[37] BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Meclis-i Vâlâ, (A. MKT. MVL), 361/12.

[38] M. Yavuz Erler, *Ankara ve Konya Vilâyetlerinde Kuraklık ve Kıtlık (1845 ve 1874 Yılları)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 43-47, 58-59, 61, 82.

"THE SETTLEMENT POLICY OF THE OTTOMAN STATE DURING THE SULTAN ABDULHAMID II"

Absract

This article deals with the settlement policy of Sultan Abdulhamid II. In general, states frame their settlement policy on the basis of their geographical and demoghraphical position. This study indicates that during the reign of Abdulhamid II the regions for settlement in the land of the Ottoman State were decided by the consideration of strategic importance, increasing Turkish population on the border regions, raising agricultural output, maintaining law and order, and providing new source of conscription. The article concludes that the results of Abdulhamid's policy proved to be succesfull in three aspects: the government gained fresh supplies of soldiers , the level of trade and agriculture increased, and the number of Turks signifcantly raised among the local populations of border regions

Keywords

Abdulhamid II, settlement, nomadic, semi-nomadic, population